

VU Research Portal

Maak het verschil! Over religieuze diversiteit en het verlangen naar een nieuw wij

Kalsky, M.

2012

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Kalsky, M. (2012). *Maak het verschil! Over religieuze diversiteit en het verlangen naar een nieuw wij*. Vrije Universiteit Amsterdam.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Maak het verschil!

prof.dr. M. Kalsky

Faculteit der Godgeleerdheid

Maak het verschil!

Over religieuze diversiteit en het verlangen naar een nieuw wij

prof.dr. M. Kalsky

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op de Edward Schillebeeckx leerstoel voor Theologie en Samenleving vanwege de Stichting Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving en de Stichting De Nieuwe Liefde bij de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam op 12 november 2012.

Voor Ida

Maak het verschil!

Over religieuze diversiteit en het verlangen naar een nieuw wij

Mijnheer de rector, dames en heren,

Vandaag is het een gedenkwaardige dag. Niet alleen voor mij, omdat ik met deze rede het eervolle ambt van bijzonder hoogleraar aan deze universiteit mag aanvaarden. Neen, gedenkwaardig voor ons allemaal, omdat op deze dag, achtennegentig jaar geleden, een van de grootste katholieke theologen werd geboren die het moderne Nederland gekend heeft: de Vlaams-Nederlandse dominicaan Edward Schillebeeckx.

Een theoloog die wetenschappelijke eruditie wist te verbinden met gelovige hartstocht en zo zijn leven lang als een weliswaar loyale maar desalniettemin lastige luis in de pels van de katholieke kerk op zoek was naar het heil en welzijn voor ‘mensen van Godswege’, zoals hij dat noemde. Een dominicaan, een kerkvernieuwer in de geest van Vaticanum II, die de al voor Thomas van Aquino zo belangrijke *circumspectio* beoefende: het om zich heen kijken en aansluiting zoeken bij het eigentijdse levensgevoel van mensen. Ook al bleef hem de ‘gang naar Canossa’ niet bespaard, tot een kerkelijke veroordeling van zijn theologisch werk is het nooit gekomen.

Gedurende zijn lange werkzame leven raakte deze ‘gelukkige theoloog’, zoals hij zichzelf ooit in een interview noemde¹, er steeds meer van overtuigd dat “het heil ons tegemoet treedt vanuit ons dagelijks leven en werken in de wereld”.² En zo schiep hij – gezegend met een scherp intellect, Vlaamse charme en een onfeilbare intuïtie voor de tekenen des tijds – een cultuurtheologisch levenswerk dat ver over de grenzen van Nederland heen gelezen werd en wordt. Ook vandaag nog is zijn werk wereldwijd onderwerp van wetenschappelijk-theologisch onderzoek.³

¹ E. Schillebeeckx, *I am a Happy Theologian. Conversations with Francesco Strazzari*, London 1994.

² Voor een overzicht van persoon en werk van Edward Schillebeeckx, zie: E. Borgman, *Edward Schillebeeckx: een theoloog in zijn geschiedenis. Deel I: Een katholieke cultuurtheologie (1914-1965)*, Baarn/Nijmegen 1999, citaat hier 455.

³ Th. Eggensperger, U. Engel, A.F. Méndez (Eds), *Edward Schillebeeckx, Impulse für Theologen/Impetus Towards Theologies*, Ostfildern 2012; Stefan van Erp (red.), *Trouw aan Gods toekomst. De blijvende betekenis van Edward Schillebeeckx*, Amsterdam 2010.

Deze bijzondere leerstoel is vernoemd naar Edward Schillebeeckx, maar het hier te verrichten onderzoek zal zich niet in eerste instantie op zijn werk richten. Dat gebeurt aan de Radboud Universiteit in Nijmegen op de wisselleerstoel Theologie en Cultuur van de Stichting Schillebeeckx.⁴ De hier aan de VU gevestigde leerstoel beoogt de voortzetting van een dominicaanse theologiebeoefening, geïnspireerd door leven en werk van Edward Schillebeeckx en het oude adagium van de dominicaanse broederschap: *contemplari et contemplata aliis tradere*, beschouwen en het beschouwde aan anderen overdragen. Of anders gezegd: de wereld om je heen proberen te begrijpen en de vruchten daarvan met anderen delen.

DSTS

Wie bekend is met het werk van het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving⁵, dat in 1988 door de Nederlandse provincie van de dominicanen werd opgericht als een 'theologische vrijplaats', zal deze invalshoek bekend voorkomen. Het laten horen van een eigentijds theologisch geluid, onafhankelijk van kerkelijk leergezag en overheid, werd de opdracht van dit in Nederland unieke centrum, dat theologische studie en samenleving met elkaar verbindt.

Met de oprichting van dit centrum werd een ruimte geschapen waarin op een speelse manier theologisch kan worden geëxperimenteerd, waar beweerd wordt dat scherven geluk brengen⁶ en gebouwd wordt met los zand⁷, waar men langs de kramen van het geluk⁸ speurt, het heil op de hielen⁹, op zoek naar een W!J-land dat een thuis kan bieden voor alle mensen in Nederland,

⁴ Zie: www.schillebeeckx.com.

⁵ Zie: www.dsts.nl

⁶ A. Lascaris, L. Oosterveen, A. Willems (red.), *Scherven brengen geluk. Identiteit en geloven in een wereld van verschillen*, DSTS-cahier 6, Zoetermeer 1996.

⁷ M. Kalsky, A. Lascaris, L. Oosterveen (red.), *Bouwen met los zand. Theologische reflecties op verschil en verbondenheid*, DSTS-cahier 7, Zoetermeer 1997.

⁸ A. Lascaris, B. Leijnse, L. Oosterveen (red.), *Langs de kramen van het geluk. Heil zoeken in deze tijd*, DSTS-cahier 9, Zoetermeer 2000.

⁹ M. Kalsky, B. Leijnse, L. Oosterveen (red.), *Het heil op de hielen. Over de belofte van het vervulde leven*, DSTS-cahier 11, Zoetermeer 2003.

ongeacht hun etnische, culturele of levensbeschouwelijke afkomst – voorbij de bindingsangst.¹⁰

We spelen op het DSTS een serieus theologisch-wetenschappelijk spel – zoals André Droogers, emeritus hoogleraar culturele antropologie aan deze universiteit het in zijn boek *Zingeving als spel*¹¹ noemt – een multidisciplinair gezelschapsspel dat het gelijk van de theoloog relativeert met oog voor het scheppen van ruimte voor de ander, voor de erkenning van onderlinge verschillen en het vruchtbaar maken ervan.¹²

In de afgelopen tien jaar is dat in de vorm van vier jaar durende multidisciplinaire onderzoeksprogramma's gedaan. De transformatie van het Nederlandse religieuze landschap werd nauwlettend in de gaten gehouden, evenals de consequenties van de zich steeds verder voltrekkende secularisering, individualisering en mondialisering.¹³ De oprukkende digitalisering van onze samenleving heeft ons bij de laatste twee onderzoeksprojecten doen besluiten het onderzoek aan multimediale websites te koppelen.

¹⁰ B. Brandsma, M. Kalsky (red.), *W!J-land. Voorbij de bindingsangst*, Kampen 2009. Over deze thematiek verschenen verder: J. Bekkenkamp, J. Verheijen (red.), *Als ik W!J word. Nieuwe vormen van verbondenheid*, Almere 2010; J. Verheijen, J. Bekkenkamp (red.), *Onszelf voorbij. Over de grenzen van verbondenheid*, Almere 2011; M. Kalsky, 'Religious Diversity as a Challenge to Theology. The Research Projects of the Dutch Dominican Study Centre for Theology and Society', in: M. Kalsky, P. Nissen (eds), *A Glimpse in the Mirror. Dutch and Polish Religious Cultures*, Münster/Hamburg/Berlin/Wien/London 2012, 63-76.

¹¹ A. Droogers, *Zingeving als Spel. Over religie, macht en speelse spiritualiteit*, Almere 2010, hier vooral 227v.; idem, 'Secularisatie. Een vloek voor de kerk, een zegen voor religieuze flexibiliteit', in: C. Doude van Troostwijk, E. van den Berg, L. Oosterveen (red.), *Buigzame gelovigen, Essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam 2008, 120-129.

¹² M. Kalsky, 'Embracing Diversity. Reflections on the Transformation of Christian Identity', in: *Studies of Interreligious Dialogue* 17 (2007) 2, 221-231; Kwok P-I. *Globalization, Gender, and Peacebuilding. The Future of Interfaith Dialogue*, Madeleva Lecture in Spirituality, New York 2012.

¹³ DSTS-onderzoeksprogramma's: 'Ambivalenties van de (post)moderniteit. Op zoek naar een bevrijdende theologie in West-Europese context' (1994-1998); 'De theologische vraag naar heil in een na-traditionele context' (1999-2003); 'De transformatie van de christelijke identiteit. Culturele en religieuze verscheidenheid als uitdaging aan de theologie' / Project Reliflex.nl (2004-2008), 'Op zoek naar een nieuw wij in Nederland' / Project Nieuwwij.nl (2008-2013). Voor bijbehorende publicaties zie: www.dsts.nl.

Reliflex.nl

De eerste website, gericht op de interreligieuze dialoog in Nederland, werd in samenwerking met Stichting Zinweb opgericht en droeg de naam Reliflex.nl, een website ter bevordering van religieuze flexibiliteit in Nederland. Ik zie nog de kop in de media: “Nederlandse dominicanen worden religieus flexibel”. De provinciaal van de dominicanen droeg het met humor.

Op de Reliflex-website waren zes portretten van Nederlanders te zien, afkomstig uit verschillende religieuze tradities: Kaouthar Darmoni (islam/soefisme), Ton Lathouwers (boeddhisme), Jan Lagas (baha' ai), Narsingh Balwantsingh (hindoeïsme), Petra Katzenstein (jodendom) en Annemiek Schrijver (christendom).¹⁴ Aan het format van Reliflex lag het inzicht ten grondslag dat niet ‘religies’ elkaar in de interreligieuze dialoog ontmoeten, maar mensen van vlees en bloed. Zo werden het portretten van zes personen te midden van hun dagelijkse werkelijkheid. Hun persoonlijke geschiedenis stond centraal, hun relaties, hun maatschappelijke context, de keuzes die zij in levensbeschouwelijk opzicht hadden gemaakt en op welke manier hun religieuze levensbeschouwing een rol speelde in hun leven.

¹⁴ De portretten werden gedurende het jaar 2007 op www.reliflex.nl uitgezonden. Een verkorte versie van de portretten op Reliflex werd in 2008 en 2009 uitgezonden via het digitale televisiekanaal van de publieke omroep, Spirit24. Reliflex.nl is inmiddels niet meer online.

Met behulp van hun verhalen en de op de website toegevoegde verdiepende informatie via artikelen, weblogs en interviews met deskundigen kon de bezoeker meer te weten komen over actuele (inter)religieuze vragen. Thema's waren onder meer heilige teksten, emancipatie, fundamentalisme, geloofsopvoeding van kinderen, besnijdenis, gemengde huwelijken. Vanuit de praktische omgang met religie werd duidelijk dat religieuze tradities geen statisch monolithisch geheel zijn, maar in zichzelf al flexibel van aard. De interne diversiteit aan meningen en overleveringen was groter dan van buitenaf bekeken vaak werd gedacht.

En niet alleen in de desbetreffende religieuze tradities was een interne diversiteit aan stemmen en visies aanwezig. Ook bij drie van de zes geportretteerde personen op Reliflex was dat het geval. Zij lieten hun religieuze identiteit niet langer door slechts één levensbeschouwelijke traditie voeden, maar door twee of drie.

Zo bleek de Nederlandse zenmeester Ton Lathouwers – emeritus hoogleraar Slavische letterkunde aan de universiteit van Leuven en grondlegger van Maha Karuna Ch'an – geworteld te zijn in de christelijke katholieke traditie én de Chinese Zen traditie.

Ook Annemiek Schrijver, publiciste en presentator bij IKON-tv, voelt zich thuis in twee levensbeschouwelijke tradities, namelijk in de protestants-christelijke en onder begeleiding van haar geestelijke leraar Rinpoche in het Tibetaans boeddhisme. Beide tradities vloeien in haar dagelijks leven in elkaar over, ze onderrichten elkaar en verrijken zo haar spirituele leven.¹⁵

Kaouthar Darmoni, geboren en getogen in Tunesië, vluchtte voor een door het wahabisme steeds sterker beïnvloedde vader en voor de daardoor in religieus opzicht fundamentalistischer wordende gezinssituatie naar Europa. Zij kwam terecht in Nederland en trouwde met Gerard, een van origine katholieke, maar zich inmiddels seculier noemende Nederlander. Zij kregen een zoon, die zij bi-cultureel opvoeden en hem als teken daarvoor een westerse en oosterse naam gaven: Sacha-Shams. Aan de deurpost bij de ingang van hun woning

¹⁵ Vgl. A. Schrijver, 'Ontferming', in: M. Kalsky, I. Overdijk, I. van der Spek (red.), *Moderne devoties. Vrouwen over geloven*, Amsterdam 2005, 142-150; A. Schrijver, H. Stufkens, *Verlicht en verlost. Boeddhisme in ons dagelijks leven*, Utrecht 2012.

was naar Joods gebruik een mezoëza¹⁶ aangebracht en een Mariabeeld heet je welkom bij binnenkomst. “Een dubbele bescherming”, verklaart Darmoni lachend in het interview. De heilige teksten van de verschillende religieuze tradities staan naast elkaar in de boekenkast en bewust gaat zij met haar zoon naar een synagoge, moskee, kerk en tempel om hem vertrouwd te maken met de verschillende levensbeschouwelijke praktijken in een Nederlandse samenleving die steeds multicultureler en multireligieuzer wordt.

Terecht merkt Hetty Zock, bijzonder hoogleraar levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid aan de Rijksuniversiteit Groningen, op dat de op Reliflex gepresenteerde personen hoog opgeleid zijn en dat een zodanige bewuste cultivering van religieuze meerstemmigheid een hoge mate aan zelfbewustzijn en zelfreflectie vereist. Zock was een van de twaalf wetenschappers die aan het Reliflex-project verbonden waren en onderzoek deden naar de bruikbaarheid van het concept ‘religieuze flexibiliteit’. In haar bijdrage aan het boek *Buigzame gelovigen*, waarin de resultaten van het Reliflex-onderzoek gebundeld zijn, komt zij ondanks deze kritische kanttekeningen tot de conclusie “dat de enige weg naar constructief samenleven in een cultureel en religieus diverse samenleving in het stimuleren van het reflectievermogen [ligt], dat wil zeggen het innemen van de ik-positie, waarbij men zich bezint op interne en externe dialogen en bedacht is op mogelijke asymmetrie en belangenstrijd.”¹⁷

Reliflex beoogde dit reflectievermogen bij de bezoeker van de website te stimuleren. Door een persoonlijk verhaal in beeld te brengen en daarmee de dagelijkse omgang van concrete mensen met religie, werd het voor de bezoeker mogelijk om het eigen verhaal aan het gehoorde en geziene te

¹⁶ Mezoëza (letterlijk: *deurpost* in het Hebreeuws) is een tekstkokertje dat volgens traditioneel Joods gebruik op deurposten wordt aangebracht. Het bevat teksten uit Deuteronomium 6:4-9 en 11:13-21.

¹⁷ H. Zock, ‘Het dialogische zelf. Identiteit als dialoog tussen collectieve stemmen’, in: C. Doude van Troostwijk, E. van den Berg en L. Oosterveen (red.), *Buigzame gelovigen. Essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam 2008, 74-83; zie ook: M. Kalsky, ‘Religiöse Flexibilität. Eine Antwort auf kulturelle und religiöse Vielfalt’, in: R. Bernhardt, P. Schmidt-Leukel (Hrsg.), *Multiple religiöse Identität. Aus verschiedenen religiösen Traditionen schöpfen*, Zürich 2008, 219-242.

spiegelen.¹⁸ Zo konden overeenkomsten en verschillen met het eigen geloofsverhaal zichtbaar worden. De toegevoegde verdiepende informatie op de site diende ertoe de kennis over de verschillende religieuze tradities te vergroten.

Multiple religious belonging

Het fenomeen van de religieuze meerstemmigheid, dat Lathouwers, Schrijver en Darmoni ieder op hun eigen manier belichamen, is niet nieuw. In de theologie en religiewetenschappen wordt dit verschijnsel aangeduid met de term: *multiple religious belonging*.¹⁹ Vooral in Azië is het toebehoren tot verschillende levensbeschouwelijke tradities een bekend verschijnsel. Zo wees de religiewetenschapper Jacques Kamstra in zijn colleges over religie in Japan er reeds 25 jaar geleden erop, dat het voor Japanners heel gewoon is om op zijn minst een dubbele levensbeschouwelijke identiteit te hebben.

Tijdens een onderzoek in 1984 gaven 112 miljoen Japanners aan bij het Shintoïsme te horen, 89 miljoen noemden zich boeddhist en 16 miljoen mensen bleken aanhangers van andere religieuze stromingen. De bevolking van Japan had zich plotseling bijna verdubbeld, want er waren in 1984 maar 120 miljoen inwoners.²⁰ De meeste Japanners bleken tegelijkertijd shinto én

¹⁸ Het format van het in 2005 gepubliceerde boek *Moderne devoties*, waarin veertien vrouwen met verschillende religieuze achtergronden over hun persoonlijke manier van geloven berichten, diende voor het website-project als uitgangspunt. De artikelen in het boek werden in veel gespreks- en werkkringen van uiteenlopende aard als gespreksbasis gebruikt om de eigen geloofontwikkeling te verhelderen. M. Kalsky, I. Overdijk, I. van der Spek (red.), *Moderne devoties. Vrouwen over geloven*, Amsterdam 2005.

¹⁹ C. Cornille (ed.), *Many Mansions? Multiple Religious Belonging and Christian Identity*, Maryknoll/New York 2002; R. Bernhardt, P. Schmidt-Leukel (Hrsg.), *Multiple religiöse Identität. Aus verschiedenen religiösen Traditionen schöpfen*, Zürich 2008. R. Drew, *Buddhist and Christian? An exploration of dual belonging*, London 2011; J.B. Cobb, 'Can a Christian Be a Buddhist, Too?', in: *Japanese Religions* 10, (1979), 1-20; A. Sharma, K.M. Dugan (eds), *A Dome of Many Color. Studies in Religious Pluralism, Identity, and Unity*, Harrisburg 1999; P. Valkenberg, 'The Future of Religion. From Interreligious Dialogue to Multiple Religious Identity?', in: *Studies in Interreligious Dialogue* 14 (2004), 95-107; P.C. Phan, *Being Religious Interreligiously. Asian Perspectives on Interfaith Dialogue*, Maryknoll/New York 2004, 60-81, hier 62.

²⁰ J. Kamstra, *De Japanse religie. Een fenomenale godsdienst*, Hilversum 1988, 9.

boeddhist te zijn. Beide levensbeschouwelijke tradities vervullen een specifieke functie in hun leven. Terwijl het shintoïsme zich vooral op het leven van mensen in het hier en nu richt, is het boeddhisme vooral dan van belang als het om dood en hiernamaals gaat.²¹ Deze ‘werkverdeling’ tussen de verschillende religies valt ook in andere Aziatische landen te constateren, zoals China, Korea, Vietnam, India, Nepal en Sri Lanka.

Perry Schmidt-Leukel, hoogleraar religiewetenschappen en interculturele theologie aan de universiteit van Münster, wijst erop dat het in de Chinese cultuur inmiddels een gewaardeerde traditie is tegelijkertijd confuciaan, taoïst en boeddhist te zijn. Kongzi wordt als de meester van de moraal gezien, Lao Tse is de meester van de levenskunst en Boedha de meester van het sterven. De manier waarop het persoonlijk geloof en de religieuze tradities met elkaar verweven raken, wordt volgens Schmidt-Leukel uiteindelijk door de spirituele weg van de enkeling bepaald. De verschillende religieuze levensbeschouwingen zijn gidsen, die mensen op hun levensweg begeleiden. Zij geven vorm en richting aan hun relatie met het of de transcendente en dienen ter ondersteuning, om hun opdracht als mens te verwerkelijken.²²

Niet alleen de gewone bevolking, ook Aziatische theologen gaven te kennen ‘meervoudig religieus’ te zijn. Eén van hen was de van origine katholieke theoloog en filosoof Raimon Panikkar (1918-2010) wiens beroemde uitspraak uit 1970 in dit verband vaak wordt aangehaald. Hij schreef: “Ik vertrok als christen vanuit Europa [naar India], ontdekte dat ik hindoe was en keerde terug als boeddhist, zonder dat ik ermee opgehouden ben, een christen te zijn.”²³ Als kind van een Spaanse rooms-katholieke moeder en een uit India afkomstige hindoeïstische vader was hij een van de eerste theologen met een

²¹ J. van Bragt, ‘Multiple Religious Belonging of the Japanese People’, in: C. Cornille (ed.), *Many Mansions? Multiple Religious Belonging and Christian Identity*, Maryknoll/New York 2002, 7-19.

²² Zie: P. Schmidt-Leukel, ‘Der Einfluss der interreligiösen Begegnung auf die religiöse Identität’, in: K. Baier (Hg.), *Handbuch Spiritualität. Zugänge, Traditionen, interreligiöse Prozesse*, Darmstadt 2006, 329-344, hier 339.

²³ “I left Europe [for India] as a Christian, I discovered I was a Hindu and returned as a Buddhist without ever having ceased to be a Christian.” R. Panikkar, *The Intra-religious Dialogue*, New York 1978, 2 (vert. MK).

meervoudige religieuze identiteit.²⁴ Hij hoorde bij de pioniers van de interreligieuze dialoog en was ervan overtuigd dat een serieus gevoerd interreligieus gesprek altijd ook een intrareligieuze dialoog tot gevolg heeft. Met ‘intrareligieus’ bedoelde hij niet het gesprek met andere christelijke geloofsgenoten, maar een dialoog in en met zichzelf – een ontmoeting in de diepte van de eigen religiositeit die ertoe leidt “waarheid vanuit het binnenste van meer dan een religieuze traditie te zien”.²⁵ Geen geringe opdracht. Het betekent door de ogen van de ander leren zien en precies dat was ook wat de Canadees Wilfred Cantwell Smith (1916-2000) bepleitte, eveneens een pionier binnen de interreligieuze dialoog. Hij schreef:

“Om het geloof van boeddhisten te begrijpen, moet je niet naar iets kijken dat ‘boeddhisme’ wordt genoemd. Veeleer moet je naar de wereld kijken en dan, zover als je kunt, door boeddhistische ogen.”²⁶

Niet tolerantie tegenover andersgelovigen in de vrijblijvende zin wordt hier bepleit²⁷, maar de bereidheid de ander vanuit zijn of haar eigen perspectief te willen begrijpen, hoe moeilijk ook. Een diep respect voor elk individu en de overtuiging dat de gelijkwaardige behandeling van mensen van welk geloof of welke cultuur dan ook, het uitgangspunt in de omgang met elkaar moet vormen, ligt aan het levenswerk van Smith ten grondslag. En nog een ander punt springt bij dit citaat in het oog: de kritiek op de wetenschappelijke behoefte dingen te labelen, die niet te labelen zijn. In zijn in 1962 verschenen boek *The Meaning and End of Religion* keert Smith zich tegen een essentialistische definitie van religie. Hij is van mening dat de betekenis van het begrip ‘religio’ door een steeds groter wordende behoefte aan

²⁴ Ook de Benedictijnen Henri Le Saux (Swami Abhishiktananda – 1910-1973) en Bede Griffiths (Swami Dayananda – 1906-1993) hadden een dubbele religieuze identiteit, namelijk een christelijk-hindoeïstische. Zie voor een uitgebreider overzicht: ‘Zur Einführung’ in: R. Bernhardt, P. Schmidt-Leukel (Hrsg.), *Multiple religiöse Identität. Aus verschiedenen religiösen Traditionen schöpfen*, Zürich 2008, 7-13, hier 8, noot 5 + 6.

²⁵ R. Panikkar, *The Intrareligious Dialogue*, New York 1978, 52 (vert.MK).

²⁶ W.C. Smith, *Towards a World Theology*, Maryknoll/New York 1989, 47 (vert. MK).

²⁷ Zie de module ‘Moderniteit en tolerantie’ die door de KULeuven is opgesteld en waarin opvattingen over levensbeschouwingen in de publieke ruimte centraal staan: www.kuleuven.be/thomas/page/moderniteit-en-tolerantie. Zie eveneens: S. Stevaert (ed.), *Ander geloof. Naar een actief pluralisme voor Vlaanderen*, Leuven 2005; G. van Heeswijk, *Tolerantie en actief pluralisme. De afgewezen erfenis van Erasmus, More en Gilis, Kapellen, Pelckmans*, Kampen 2008.

conceptualisering binnen de wetenschap is verschoven van een houding die over de relatie tussen God en mens gaat naar een abstract systeem van vieringen en geloofsuitingen. Zo vond, volgens hem, een verdinglijking van een levendige werkelijkheid en traditie plaats en werden religies tot abstracte entiteiten, die zo niet bestaan.²⁸

Ook de uit Zuid-Korea afkomstige en aan Union Theological Seminary in New York werkzame theologe Chung Hyun Kyung onderstreept dat religies geen gesloten entiteiten zijn, waar de etiketten boeddhisme, christendom, sjamanisme of confucianisme op geplakt kunnen worden. Veeleer zijn de verschillende religieuze leefwerelden met elkaar verstrengeld in een ondoorzichtig, wanordelijk en ongeregeld geheel, in een vloeiend proces over de grenzen van religies heen. Ze zijn met elkaar verbonden in een ‘synergetische dans’ om bevrijding, overleven en heelwording. God is dan ook niet, volgens Chung, in academisch-theologische systemen of concepten te vinden, maar te midden van deze *messiness*, de chaotische realiteit van het leven zelf.²⁹ Daarom is zij kritisch ten aanzien van de in de theologie van de religies gehanteerde typologie, met behulp waarvan de posities en de beoordeling van niet-christelijke religies omschreven worden – exclusivisme, inclusivisme en pluralisme.³⁰ Zij schrijft:

“Als ik deze drie posities bekijk heb ik niet het gevoel dat zij de theologische worsteling van mij en mijn Aziatische zusters weergeven. De exclusieve en inclusieve modellen zijn nog steeds imperialistisch en weerspiegelen de koloniale houding van het Westen ten aanzien van het Oosten, terwijl het pluralistische model veel te academisch, westers en mannelijk is. Het is te academisch, omdat het de verschillende religies als ordentelijk

²⁸ W.C. Smith, *The Meaning and End of Religion*, Minneapolis 1991.

²⁹ Zie H. Egnell, ‘The Messiness of Actual Existence. Feminist Contributions to Theology of Religions’, in: A. Esser, e.a. (eds), *Feminist Approaches to Interreligious Dialogue, Journal of the European Society of Women in Theological Research* 17 (2009), 13-27, hier 25-26.

³⁰ Zie voor uitleg en kritiek op dit klassieke typologische kader: P. Schmidt-Leukel, *Gott ohne Grenzen. Eine christliche und pluralistische Theologie der Religionen*, Gütersloh 2005, 62-192; P. Hedges, ‘A Reflection on Typologies: Negotiating a Fast-Moving Discussion’, in: A. Race, P.M. Hedges (eds), *Christian Approaches to other Faiths*, London 2008, 17-33.

georganiseerde eenheden in helder gedefinieerde categorieën ziet (...) Dit ordentelijk opgedeelde pluralisme kan misschien voorkomen in sommige westerse samenlevingen, waar de aanwezigheid van boeddhisme, islam en hindoeïsme of andere religies naast het christendom nieuw is. Elke groep leeft afzonderlijk in een sekte, zonder dat de verschillende religies de hoofdreligie in de samenleving – namelijk het christendom – veranderen. Ik denk, dat dit geordende pluralisme alleen maar van toepassing is op androcentrisch geïnstitutionaliseerde religies, omdat zij bang zijn dat anders de reinheid van hun dogmatische leerstellingen in het geding komt.”³¹

Terwijl de meeste aanhangers van een pluralistische theologiebeoefening de verdenking van vermenging van elementen uit verschillende religies in hun theologie zorgvuldig proberen te vermijden, houdt Chung een pleidooi voor een op bevrijding en (over)leven gericht syncretisme.³² Door haar eigen meervoudige religieuze identiteit te omschrijven met de woorden: “Mijn ingewanden zijn sjamanistisch, mijn hart is boeddhistisch, mijn rechter hersenhelft is confuciaans en mijn linker is christelijk”³³, doorbreekt zij het taboe dat binnen de (westerse) christelijke theologie rond syncretisme bestaat.³⁴

Lichaam en geest zijn voor Chung net zo min van elkaar te scheiden als haar culturele en religieuze identiteit van haar individuele levensverhaal. Puttend uit verschillende levensbeschouwelijke bronnen vormt zich een narratieve identiteit, die niet eenduidig te labelen valt en misschien nog het meeste in de buurt komt van begrippen als meerstemmig, fluïde, flexibel en op verbinding gericht.

³¹ H.K. Chung, ‘Die Weisheit der Mütter kennt keine Grenzen’, in: S.-H. Lee-Linke (Hg.), *Ein Hauch der Kraft Gottes. Weibliche Weisheit in den Weltreligionen*, Frankfurt a.M. 1999, 1-8, hier 3-4 (vert. MK).

³² Zie M. Kalsky, *Christaphanien. De Revision der Christologie aus der Sicht von Frauen in unterschiedlichen Kulturen*, Gütersloh 2000, 245-264.

³³ H.K. Chung, ‘Die Weisheit der Mütter kennt keine Grenzen’, 4 (vert. MK).

³⁴ R. Bernhardt, ‘“Synkretismus” als Deutungskategorie multireligiöser Identitätsbildungen’, in: R. Bernhardt, P. Schmidt-Leukel, (Hrsg.), *Multiple religiöse Identität* (Anm. 14), 267-290. G. Goosen, ‘Syncretism and the Development of Doctrine’, in: *Colloquium* 32 (2000) 2, 137-150.

Het zijn omschrijvingen die ook bij de genoemde personen op Reliflex.nl passen. Door het in aanraking komen met wijsheden en waarheden in andere levensbeschouwelijke tradities, kwamen ook zij niet om de door Panikkar voorspelde ‘intrareligieuze dialoog’ heen. Wijsheden uit andere levensbeschouwingen kwamen in hun eigen levensverhaal terecht en gaandeweg verruilden zij het denken in tegenstellingen voor een op relatie gericht denken dat ook bij Chung te zien is – van ‘of ..of’ naar ‘en ... en’.³⁵

Is deze manier van het omarmen van levensbeschouwelijke wijsheden uit andere tradities wel legitiem? Ben je niet aan het reli-shoppern als je alleen bepaalde elementen uit andere religieuze tradities overneemt, zonder het geheel van die andere traditie te hebben verinnerlijkt? Het zijn vaak gehoorde verwijten van kerkelijke en theologische kant aan het adres van de zogenaamde ‘ongebonden spirituelen’. Ook zij putten vaak uit verschillende religieuze bronnen. Perry Schmidt-Leukel meent mijns inziens terecht dat de grote wereldreligies in zichzelf veel te divers zijn, om ze daadwerkelijk helemaal te kunnen bevatten. Volgens hem is de religie van elk mens een patchwork-religiositeit. Het zijn altijd slechts bepaalde aspecten en uitsneden van de desbetreffende tradities, die op onze levensweg van betekenis zijn en zich dan op een individuele manier ontwikkelen – zelfs bij de paus, meent Schmidt-Leukel.³⁶

Religieuze diversiteit: op weg naar een polyfone theologie

Ook al verkeert het instituut kerk in een crisis, het fenomeen religie is in ons sterk gesecculariseerde Nederland niet verdwenen. Religie is getransformeerd en manifesteert zich in nieuwe, zeer verschillende spirituele gedaantes. Zoals we uit onderzoeken weten, kiest inmiddels zo’n 40% van de Nederlandse bevolking een eigen spirituele weg.³⁷ Hoeveel procent daarvan het pad van de

³⁵ Zie in dit verband het hoofdstuk ‘The Impasse of Sameness and Difference’ in: J. Hill Fletcher, *Monopoly on Salvation? A Feminist Approach to Religious Pluralism*, New York/London 2005, 51-81.

³⁶ P. Schmidt-Leukel, ‘Kann man gleichzeitig Christ und Buddhist sein?’, in: C. Roloff, W. Weisse, M. Zimmermann (Hrsg.), *Buddhismus im Westen. Ein Dialog zwischen Religion und Wissenschaft*, Münster 2011, 79-92.

³⁷ P. Nissen, ‘The Holistic (R)evolution. Contemporary Transformations of Religiosity in the Netherlands’, in: M. Kalsky, P. Nissen (eds), *A Glimpse in the Mirror. Dutch and Polish*

verbinding met meerdere levensbeschouwelijke tradities bewandeld, is niet duidelijk. Tot nu toe is daar nog nauwelijks onderzoek naar verricht. In de bestaande onderzoeken gaat men er bij voorbaat vanuit, dat de respondent bij één van de levensbeschouwingen hoort. De onderzoeksvragen zijn dan ook op die manier geformuleerd. Zo ook in het nieuwste onderzoek van de universiteit van Tilburg. Maar uit welingelichte bronnen heb ik vernomen dat een aantal respondenten ongehoorzaam was en ongevraagd meerdere kruisjes heeft gezet bij de vraag naar hun religieuze toebehoren. Ik ga nu uiteraard geen resultaten van dat onderzoek verklappen, dat zullen de onderzoekers binnenkort zelf doen, maar ik vraag me wel af hoeveel meer mensen zich wellicht tot een meervoudige religieuze identiteit hadden bekend, als ze er expliciet naar waren gevraagd?³⁸ Ook op dit punt geldt het inzicht van onze nationale filosoof Johan Cruyff: “Je gaat het pas zien, als je het door hebt”. Door in deze oratie de nadruk op dit fenomeen te leggen, hoop ik ‘het zien’ van de godsdienstsociologen op dit punt te bevorderen, in de hoop dat zij in hun komende onderzoeken de meervoudige religieuze of spirituele identiteitsontwikkelingen zullen verdisconteren. In ieder geval zal dit thema in de komende jaren een van de pijlers van het onderzoek van deze leerstoel zijn.

Maar als het om religieuze diversiteit in Nederland gaat, verdienen niet alleen de nieuwe creatief spirituelen aandacht. Ook migranten leveren een belangrijke bijdrage op dit terrein. Zij brengen hun eigen religie mee en ontwikkelen vaak met behulp van de nieuwste technologische mogelijkheden bi-culturele identiteiten, met één been in hun oude en één been in hun nieuwe thuisland. In de afgelopen jaren was de focus vooral gericht op de 800.000 Moslims, die in Nederland leven en op het wel of niet slagen van hun integratie. Maar laten we niet vergeten dat er een ongeveer even groot aantal christenmigranten in Nederland wonen, evenals circa 50.000 joden, tussen de 100.000 - 200.000 boeddhisten en rond de 140.000 Hindoestanen, waarvan ongeveer 65% hindoe is. De schattingen over de laatste twee groepen lopen ver uiteen omdat hier geen precieze onderzoeken naar zijn verricht. Steeds vaker ontstaan er gemengde huwelijken of liefdesrelaties en de daaruit

Religious Cultures, Münster/Hamburg/Berlin/Wien/London 2012, 23-38; J. de Hart, *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit*, Amsterdam 2011.

³⁸ K. de Groot, J. Pieper, W. Putman (red.), *Zelf zorgen voor je ziel. De actualiteit van christelijke spirituele centra*, Utrechtse Studies 17, Almere 2013.

geboren kinderen groeien vaak bi-cultureel en bi-religieus op. In een tijdperk van globalisering zal dit aantal alleen maar groeien.³⁹

De complexe verhoudingen waarin wij vandaag de dag leven, vragen om een nieuwe omgang met verschillen. Hoe kunnen we recht doen aan verscheidenheid, nieuwe verbindingen leggen en verschillen vruchtbaar maken? Religieuze diversiteit niet in eerste instantie als een probleem te beschouwen, maar als een verrijking en verbreding van de eigen beperkte blik op de wereld, is de nieuwe uitdaging waarvoor we staan. Diversiteit aanvaarden betekent leren denken in veelvoud – en dat klinkt makkelijker dan het in werkelijkheid is. Het impliceert namelijk een ingrijpende verandering van het ons zo vertrouwde westerse denkpatroon. Immers, niet alleen het cultuurconcept van de moderne tijd is op de leest van (nationale) eenheid geschoeid, ook in het christendom is eenheid een centrale gedachte. ‘Wij zijn allen één in Jezus Christus’, stelt Paulus om de samenbindende krachten van de eerste gemeenten te versterken. Maar in de naam van diezelfde eenheid werden later degenen die een andere interpretatie van het geloof waren toegedaan dan de machtigen in de kerk tot ketters verklaard. Het is dus een vergissing te menen dat ‘eenheid’ louter een samenbindend concept is. Integendeel: niet zelden is het een uitsluitend en gewelddadig concept dat de basis vormt van het denken in wij en zij.⁴⁰

Maar kan een gemeenschap dan wel op diversiteit berusten? Is het mogelijk gezamenlijk naar waarheid op zoek te gaan in plaats van er als bindend element vanuit te gaan? Bestaat er zoiets als waarheid door of in ontmoeting, waarin ruimte is voor mensen met meervoudige of andersoortige religieuze identiteiten? Voor sommige gelovigen is dat een brug te ver. Zij trekken zich terug op het eigen religieuze erf, in een poging de kern van het christendom, de islam, het jodendom te redden. Anderen daarentegen willen juist bruggen bouwen en de tekenen des tijds met een open vizier tegemoet treden om het vreedzame naast en met elkaar leven in Europa niet in gevaar brengen.

³⁹ A. de Groot, F. van der Linden (red.), *Let's make love – 27 onmogelijke liefdes*, Amsterdam/Antwerpen 2008.

⁴⁰ M. Kalsky, *Embracing Diversity. Reflections on the Transformation of Christian Identity*, in: *Studies in Interreligious Dialogue* 17 (2007) 2, 221-231.

Op zoek naar een nieuw wij

“Beschaving geeft ruimte aan verschillen”, zegt de theoloog en filosoof Jonathan Sachs, opperrabbin van de Verenigde Hebreeuwse Congregaties van het Britse Gemenebest in een aflevering van de IKON-serie: ‘Grote denkers over de toekomst’.⁴¹ En hij is niet de enige.

De Britse schrijfster en expert op het gebied van religies Karen Armstrong roept ertoe op een waarde die in alle levensbeschouwingen te vinden is tot de kern van moreel handelen en van religie te maken, namelijk ‘compassie’. Toen het Handvest voor Compassie⁴² op 11 november 2009 in de Mozes en Aaronkerk te Amsterdam werd gelanceerd, zei de econoom Herman Wijffels:

“We staan voor een volgende beschavingsopdracht. Na de fase van werken aan emancipatie, het ontwikkelen van de individualiteit, gaat het nu om het verbinden van individualiteit, met verantwoordelijkheid nemen voor het geheel. Compassie is daarvoor een onmisbaar ingrediënt.”

Inmiddels is er ook een huis, waar de opdracht tot beschaving tot programma is verklaard: De Nieuwe Liefde, een centrum voor studie, bezinning en debat, waar ruimte is voor levensbeschouwing en religie en een podium wordt geboden aan poëzie, muziek en theater.⁴³ Opgericht door dichter en theoloog Huub Oosterhuis.⁴⁴ En ik noem in dit verband ook het huidige onderzoeksproject van het Dominicaans Studiecentrum, waarin een poging wordt gedaan de aanwezige wij-zij tegenstellingen te overbruggen en nieuwe verbindingen te bevorderen. Onderzoekers van verschillende universiteiten zoeken naar antwoorden op de vraag aan welke voorwaarden moet worden voldaan om tot een nieuw wij in Nederland te komen. Op de bijbehorende website Nieuwwij.nl brengt een jong webteam met video’s en geschreven bijdragen de vele wij’tjes in beeld die Nederland rijk is, onder het motto: W!J – verbindt de verschillen.⁴⁵

⁴¹ W. Jakobs, I. Overdijk (red.), *Wereldburgers. Grote denkers over de toekomst*, Rotterdam 2011, 231-244.

⁴² Zie: www.mozeshuis.nl/main.php?obj_id=872431377 / www.charterforcompassion.org.

⁴³ Zie: www.denieuweliefde.com en noot 10.

⁴⁴ H. Oosterhuis, *Ik versta onder liefde*, Utrecht 2011.

⁴⁵ Zie www.nieuwwij.nl en noot 10.

WAT VINDEN

VAN WAARDE?

thema mei: **WAARDE**

Vooroordelen afbouwen door ontmoeting, kennis bevorderen over en inspiratie bieden vanuit de verschillende levensbeschouwelijke tradities en de communicatie erover stimuleren met het oog op een vreedzame en rechtvaardige samenleving – dat is waar alle drie genoemde projecten naar streven. Zij delen het verlangen naar nieuwe vormen van verbondenheid, naar bezielde verbanden.⁴⁶

Een theologie die de tekenen des tijds serieus neemt en in de lijn van Edward Schillebeeckx naar het heil van Godswege te midden van de ‘messiness’ van ons dagelijks bestaan zoekt, moet ruimte bieden aan veelstemmigheid.⁴⁷ Veelstemmigheid niet alleen in eigen christelijke kring, hoe belangrijk en actueel ook. Ik bedoel vooral: ruimte bieden aan de stem van de religieuze en spirituele vreemdeling in ons midden.

De brandende vraag is: Laat ik dat toe? Laat ik toe dat die ander mijn eigen verhaal onderbreekt en mijn rust verstoort? Dat hij of zij de vanzelfsprekendheden in mijn denken en doen blootlegt en mijn

⁴⁶ M., ‘Op zoek naar ‘een nieuw wij’’, in: *Theologisch Debat*, 6 (2009), 42-48.

⁴⁷ L.C.Schneider, *Beyond Monotheism. A Theology of Multiplicity*, London 2008; C. Keller, L.C. Schneider (eds), *Polydoxy. Theology of Multiplicity and Relation*, London/New York 2011.

zelfgenoegzaamheid kritisch bevraagt? Heb ik de moed mijn eigen beperkte blik op de wereld te laten verruimen en mogelijk dingen onder ogen zien die ik misschien liever niet had gezien? Kortom: Maak je die ander tot een alter ego, tot de projectie van je eigen verlangens of hou je de ondoordringbare uniciteit van elk mens vol? Met Emmanuel Levinas pleit ik voor het laatste: geen ‘egologie’ bedrijven, de ander niet vanuit je eigen ego bepalen en tot jezelf herleiden maar je juist laten verwonderen door de opaciteit, de ondoorzichtigheid van de ander.⁴⁸ Voor de Heidelbergse theoloog en missioloog Theo Sundermeier, die vele jaren in Afrika heeft geleefd en gewerkt en een expert is op het gebied van de interculturele communicatie, ligt in de verwondering het begin van alle hermeneutiek. Hij schrijft:

“In de verwondering sta ik open voor het geringe, het onaanzienlijke en ontdek daarin andersheid, schoonheid, veelvoud. Wie verwonderd is, kan dissonanten gelaten verdragen en zoekt niet te snel naar harmonie. Want ook de dissonant hoort bij de volheid van het leven.”⁴⁹

Theologie gaat over verwondering, over dat wat uiteindelijk niet met cijfers gestaafd en in een afgerond systeem kan worden ondergebracht. Theologie is wetenschap en tegelijkertijd is ze de reflectie op geloven tegen beter weten in. In die spanning ligt volgens mij niet haar zwakte, maar haar kracht. Intellectuele eerlijkheid en het onderkennen van de beperkingen van het menselijk vernuft staan in een voortdurende wisselwerking met elkaar. Niet de menselijke ratio, hoe belangrijk ook, heeft het allerlaatste woord in de zoektocht naar zin en betekenis in het leven, maar de stem die ‘ons geweten roept’, om het met de woorden van dichter en theoloog Huub Oosterhuis te zeggen.⁵⁰ Deze spanning plaatst de theoloog niet tussen twee stoelen maar op twee stoelen. Hij of zij maakt gebruik van wetenschappelijke methoden en multidisciplinaire inzichten én weet tegelijkertijd dat theologie bedrijven geen louter academische aangelegenheid kan zijn, maar ook oproept tot engagement van binnenuit.

⁴⁸ M. Kalsky, ‘Through the Eyes of the Other’, in: S. van Erp, A. Lascaris (eds), *Who is Afraid of Postmodernism? Challenging Theology for a Society in Search of Identity*, Religion – Geschichte – Gesellschaft, Bd 38, 2005, 46-63, hier 54.

⁴⁹ T. Sundermeier, *Den Fremden verstehen. Eine praktische Hermeneutik*, Göttingen 1996, 184-185 (vert. MK).

⁵⁰ H. Oosterhuis, *150 Psalmen vrij*, Utrecht 2011.

Net als voor Edward Schillebeeckx en zijn dominicaanse medebroeders in vroegere eeuwen is de theologiebeoefening op deze leerstoel onlosmakelijk verbonden met het staan op het marktplein, waarop zich het dagelijkse leven van mensen afspeelt, en waar God inmiddels in vele spirituele en virtuele gedaanten aanwezig is. Het spel met identiteiten, verhalen, verbeelding en verlangens zal op een serieuze wetenschappelijke manier moeten worden gespeeld in wisselwerking met de vragen en problemen die zich in de samenleving voordoen.

Wat van deze leerstoel verwacht kan worden is een theologiebeoefening die ‘het verschil maakt’ door religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit als vertrekpunt te kiezen. Want, zoals Connie Palmen zo treffend in haar roman *De vriendschap* schrijft: “Geen verschil kunnen maken leidt tot onverschilligheid”.⁵¹

De religieuze en levensbeschouwelijke ander wordt zo tot *locus theologicus*. Met als gevolg dat het motto ‘eenheid in verscheidenheid’ vervangen moet worden door ‘verscheidenheid op zoek naar verbinding’, op zoek naar ‘een nieuw wij’. Of beter gezegd naar kleine wij’tjes die zich met elkaar weten te verbinden in een netwerk dat niet het verlangen naar versmelting koestert, maar het verschil weet te maken door te bouwen aan een samenleving waarin iedereen zich thuis kan voelen.

⁵¹ C. Palmen, *De vriendschap*, Amsterdam 1995, 258.

Dankwoord

Aan het einde van mijn rede gekomen wil ik graag mijn dank uitspreken aan allen die deze Edward Schillebeeckx leerstoel aan de Vrije Universiteit mogelijk hebben gemaakt.

Mijn dank gaat uit naar het College van Bestuur van de Vrije Universiteit en het bestuur van de faculteit der Godgeleerdheid, in het bijzonder naar de persoon van haar decaan, Wim Janse. Al vanaf het eerste gesprek dat ik met hem mocht voeren, voelde ik mij met open armen ontvangen en uitgenodigd om mee te bouwen aan een faculteit die religieuze diversiteit wil omarmen. Jouw enthousiaste en warme belangstelling voor de uitdagingen waarvoor culturele en religieuze diversiteit ons op het terrein van theologie en samenleving plaatsen, maakt dat ik mij snel thuis voelde aan de VU. Mijn oprechte dank daarvoor.

Veel dank ben ik verschuldigd aan de twee initiatiefnemers van deze leerstoel: het bestuur van het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving en het bestuur van De Nieuwe Liefde en haar directeur Franck Ploum. Met name de initiatiefnemer van dit centrum voor bezinning en debat, theoloog en dichter Huub Oosterhuis, wil ik danken voor het in mij gestelde vertrouwen op deze Edward Schillebeeckx leerstoel voor theologie en samenleving. Huub, jouw hartstochtelijk verlangen naar een betere wereld en je tomeloze inzet om het visioen van dat koninkrijk van God handen en voeten te geven, zijn voor mij een bron van inspiratie. Het is mij een grote eer om met eenzelfde volharding samen te werken aan een maatschappelijk relevante theologie, die in de huidige tijd het verschil weet te maken. Ik dank je voor je bezieling.

Ook de voorzitter van mijn DSTS-bestuur, Peter Nissen, ben ik veel dank verschuldigd. Op een voortvarende wijze heeft hij mede de koers uitgezet voor deze leerstoel aan de VU. Hem en de andere bestuursleden dank ik van harte voor de deskundige steun en de warmte, waarmee zij mijn werk als directeur van het Dominicaans Studiecentrum ondersteunen. Ik wens iedere directeur zo'n bestuur toe.

In de persoon van Ben Vocking, provinciaal van de Nederlandse dominicanen, dank ik alle dominicanen dat zij mij – als protestantse theologe – de leiding van hun theologisch onderzoekscentrum hebben toevertrouwd. Het werken bij hen heeft niet alleen mijn kennis over de katholieke wereld verrijkt, maar ook mijn spirituele leven.

Eén dominicaan wil ik toch bij name noemen, mijn dierbare collega André Lascaris, de *founding father* van het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving. Ik dank je, André, voor je vriendschappelijke loyaliteit in al die jaren, in goede en minder goede tijden en voor alles wat ik van je heb mogen leren.

Ik dank allen die vol enthousiasme aan de twee websites Reliflex en Nieuwwij.nl hebben meegewerkt en ze tot een succes hebben gemaakt. Ik beschouw het als een groot voorrecht met zo veel jonge getalenteerde mensen samen te werken voor wie het ‘verbind de verschillen’ al lang geen toekomstscenario meer is, maar de realiteit van elke dag. Speciaal wil ik in dit verband onze eindredacteur Greco Idema, de spin in het web van interreligieus Nederland, noemen. Zonder jou, Greco, en je enorme inzet voor ons gezamenlijke ideaal aan een nieuw wij in Nederland te bouwen, waren deze projecten nooit het succes geworden dat ze nu zijn.

Ik verheug mij op de toekomstige samenwerking met mijn collegae van de sectie godsdienstfilosofie en religiewetenschappen onder leiding van Willy van der Merwe. Ook aan jullie mijn dank voor de warme ontvangst en de fijne samenwerking tot nu toe.

En last but not least dank ik mijn familie, vrienden en vriendinnen voor hun onvoorwaardelijke support. Wat was ik zonder hen.

Dames en heren, u allen dank ik voor uw aandacht en uw aanwezigheid vandaag.

Ik heb gezegd.

